

Зоран Ракић
Политиколог,
Лесковац

УДК 02(497.11 Лесковац)''1869/1941''

НАСТАНАК И РАЗВОЈ БИБЛИОТЕКА У ЛЕСКОВЦУ (1869-1941)

РЕЗИМЕ: У раду се даје преглед настајања свих читаоница и књижница у Лесковцу, од прикључења Србији по основу Берлинског уговора, до стварања „Лесковачке народне књижнице и читаонице“, 1935. године. Полувековним покушајима да се од постојећих књижних фондова у Лесковцу формира градска библиотека претходило је дуготрајно стварање услова за настанак библиотека и библиотекарства у Србији, а затим и новоослобођеним крајевима. Испуњење тих услова премештало се из геополитичке у сферу националне културне политике, да би на крају постало питање интелектуалних потреба локалних заједница.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: књижнице, библиотеке, настанак, развој, град Лесковац

У друштву које није развило систем образовања чак ни до нивоа елементарне писмености становништва, које не поседује грађанске традиције, а нема ни довољан број појединаца са културним потребама, издаваштво, штампарство и библиотекарство се не могу развијати. Књига са уобичајеним статусом скупе и ретке робе појављивала се, као што је познато, и у таквим друштвима, али као увозни производ намењен малобројној клијентели, или као продукт неке од ретких штампарија, најчешће под окриљем цркве или државе, и без амбиција ка тржишту.

Осим постојања критичног броја књига и потенцијалних читалаца, за развој библиотекарства је потребно и стицање многих других, пре свега друштвених, предуслова.

У 18. и 19. веку такви предуслови су почели да се стварају међу Србима који су живели ван граница Османског царства. Грађанске традиције, релативно висок ниво писмености становништва и постојање потреба за штампаним материјалима, као и доступност књиге (периодике) преко куповине или позајмљивања, биле су карактеристике оног српског друштва

које се формирало у оквиру Хабзбуршке царевине и под њеним утицајем. Међу Србима који су од времена Великог бечког рата (1683-1699) живели у Хабзбуршкој монархији, било је јасно изражено друштвено раслојавање, појавило се грађанство, развијана је грађанска култура и формиране друштвене елите. Услед тога, центар политичког и друштвеног развоја српског народа током 18. века изместио се на север, ка Аустрији.¹ Тада је српско друштво захватио први талас социјалне и културне модернизације, истиче Мирослав Јовановић у тексту свог истраживања о српским грађанским традицијама 18. века. То је, како он наводи, резултат систематског школовања српске омладине од средине двадесетих и почетка тридесетих година, о чему се бринула црква. То је, такође, узроковало и наглу појаву великог броја штампаних публикација на српском језику. Деведесетих година 18. века књижевна продукција се знатно развила. Израженије комуникацијске потребе друштва убрзале су и појаву првих серијских публикација које су најпре излазиле на три или на четири дана.²

Већ почетком 19. века потреба за књигом постала је далеко већа, чему је допринела већа финансијска снага просечног српског читаоца, паралелно са појефтињењем књига и свих врста штампе. Истраживање Карле Селихар о српским читаоницама у Војводини показало је да су војвођански Срби основали 60 читаоница у периоду од 1842. до 1918. године. У Сомбору, Суботици и Вршцу, независно од развоја читаоничког покрета, основане су три јавне библиотеке.³

У истом периоду, међу Србима који су живели у северозападним покрајинама Османске империје учврстио се рурални, традиционални модел друштва, који је показивао тек назнаке социјалне стратификације. Његов културни концепт базирао се на усменој традицији српског села и био је удаљен од било какве књижевне и научне продукције.

Предуслови за ширење писмености у Србији створени су после устанака 1804. и 1815. године, чиме су Срби из Османског царства преузели од Срба из Хабзбуршке монархије улогу политичког предводника, преместивши гравитациони центар развоја српског народа на југ. Ови процеси отворили

¹ Мирослав Јовановић, „Наслеђе више класе“, одраз друштва у српском књижевном, културном и научном наслеђу 18. века (Прилог проучавању српских грађанских традиција 18. века)“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3 (2002): 8.

² Најпре су се појавиле *Сербскија новини повседневија* Маркидеса Пуља (Беч: 1791-1792), затим *Славено-сербскија ведомости* Стефана Новаковића (Беч: 1791-1792).

³ Карла Селихар, *Српске читаонице у Војводини до 1918. године*, докторска дисертација (Београд: Филолошки факултет, 2015);

<http://harvester.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/4243/Disertacija4067.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, приступљено 29.09.2017.

су простор за велику просветитељску мисију грађанског културног концепта чији су носиоци били многи интелектуалци са подручја данашње Војводине. Неки од њих су се трајно настањивали у Србији.

За Лесковац и остале делове „Нових крајева“, како су тада називане области прикључене Србији после другог српско-турског рата 1878. године, посебно су значајне одлуке Берлинског конгреса, којима је Србији призната независност и територијална проширења. Као и све новостворене државе на Балканском полуострву, Србија је показала велику посвећеност свом културном идентитету. Један од начина да се оснажи ниво знања и националне свести, на чему се тада нарочито инсистирало, свакако је било оснивање јавних библиотека и читаоница. И поред огромног модернизацијског напретка у односу на девастирајуће Османско царство, тражња за књигом и њена приступачност била је, у самосталној српској држави још увек далеко мања него у Аустрији или Угарској, односно у крајевима које су насељавали Срби са већ развијеним читалачким навикама. Србија је била земља у којој скоро целокупно становништво живи у селима, преко 93 посто у 1834. години, а свега три процента мање у 1874. Истовремено, у „варошицама“, па и у највећем броју „вароши“, преовлађивала су сеоска обележја.⁴

Као, уосталом, на целом Балкану, Србија до краја овог периода није имала велике градове који су суштински важни за све видове модернизације (политичка, привредна и друштвена) и за свеопшти цивилизацијски напредак јер се у њима, како истиче Трајан Стојановић, „стичу таленти свих врста“.⁵ Од 23 градска насеља у 1887. години, свега три су имала више од 10.000 становника (Београд 34.864, Ниш 16.178 и Лесковац 10.870).

Овако неповољну развојну основу Србија је покушала да превазиђе планским, систематским школовањем талентоване деце у иностранству, што је касније дало видљиве резултате у смислу стварања танког слоја интелигенције и развијања система образовања. Број основних школа у Србији тако је повећан са 274 у 1855. на 936 у 1900. години, са преко 100.000 ђака у њима.

⁴ Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века* (Београд: Историјски институт: Службени гласник, 2002), 85–165.

⁵ До средине 19. века, на Балкану, осим Истанбула, није било града са више од 100.000 становника. Букурешт је достигао тај ниво 1850. године, Атина 1880, а Солун тек у првим годинама 20. века. До 1929. године било је седам градова са по сто хиљада становника (Истанбул, Букурешт, Софија, Београд, Солун, Атина и Пиреј). С друге стране, због нагле метрополизације нових националних држава, градови са по 20.000 становника су споро расли. Трајан Стојановић, *Балкански светови: прва и последња Европа*, превод Ивана Ђорђевић (Београд: Equilibrium, 1997), 251-252.

Друштвене прилике у Лесковцу за време Османског царства

Иако релативно велико место на периферији Османског царства, Лесковац је ослобођење у децембру 1877. и прикључење Србији 1878. године⁶ дочекао без озбиљнијих цивилизацијских ресурса. Због последица великог турско-аустријског рата од 1737. до 1738. године и друге велике сеобе под патријархом Арсенијем IV Шакабентом, затим због честих упада српске војске за време Првог српског устанка и током грделичко-власотиначког устанка 1807. године, требало је да прођу три деценије да се опорави у демографском и културном погледу. Имовинско стање хришћана ван варошких оквира било је далеко испод статуса муслимана, нарочито због слабе имовинско-правне безбедности.

Упркос економском напретку појединих категорија становништва и честим путовањима све бројнијих трговаца, стање цивилизације у турском Лесковцу било је пред ослобођење на веома ниском нивоу. Ни Турци ни Срби нису имали библиотеку нити читаоницу, мада је тржиште књига, и поред вишедеценијских забрана, почело да се ствара, углавном на пијацама разне робе. Није постојала ни штампарија у Лесковцу. Децембра 1877. године, пред масовну сеобу Турака, њихове школе су престале да постоје. Срби су тада у целој нахији имали 18 основних школа од којих је једна била женска и налазила се у Лесковцу. Све лесковачке школе биле су у црквеним зградама и издржавао их је Синод, црквено-школска општина.

И егзактни подаци, оличени у пописима становништва, дају сажету слику стања остављеног након одласка Турака. Мита Ракић је, на основу пописа који је извршен 1879. године, навео да од 9.718 становника Лесковац има „848 мушкиња и 79 женскиња које пише и чита“. Такође, „у срезу лесковачком, са 22.042 становника у 78 села, има 90 мушких који читају и пишу“. Већина села била је без иједног писменог, једанаест са по једним, а свега два села, Печењевце и Турековац, имала су више од десет писмених становника. У власотиначком срезу, од 27.763 становника, било је писмених 555 мушкараца и 22 жене. Стање је било далеко најлошије у Јабланичком срезу са 9.909 становника. Тамо је живело свега 7 писмених.⁷

На читавом простору нахије није било факултетски образованих људи, као ни било које врсте просветно-културних институција. Занемарљиво мали број Лесковчана добијао је лист *Призрен*, а касније, по његовом гашењу, *Косово*, лист косовског вилајета. Обе публикације објављивале

⁶ На основу одлука Берлинског конгреса, одржаног од 13. јуна до 13. јула 1878. године, велике силе су признале суверенитет Србији, Црној Гори и Румунији, као и извесна проширења. Србија је добила четири округа: Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски.

⁷ Мита Ракић, *Из нове Србије (Отаџбина, књ. 6. 1880-1881)* (Лесковац: Народни музеј, 1987), 73.

су истоветне текстове на турском и српском језику. Према белешкама лесковачког учитеља Јосифа Хаџи Костића, Лесковчани су из листа *Косово* сазнали о руско-турском рату 1877. и о српско-турском рату 1877/1878. године⁸ О присуству српских листова у Лесковцу нема података.

Само двојица учитеља имали су квалитетније образовање од оног из уобичајених старих црквених школа. Многи свештеници били су и без основне школе, полуписмени или сасвим неписмени.⁹

Везе са Кнежевином Србијом биле су све чешће од почетка 19. века до ослобођења. Захваљујући трговачким везама, добављају се поједина дела српске световне и црквене књижевности, књиге са национално-патриотском садржином, периодика и школски уџбеници, нарочито од 1861. године. Подршка из Србије допринела је да се манастирски метод наставе у лесковачким школама осавремени учењем земљописа и рачуна, народног српског језика и правописа, јер су лесковачки трговци и занатлије све више тражили прагматичније образовање. Учитељ Симеон Андонов Софијанац, који је 1868. године отишао из Лесковца, описменио је велики број деце. Његов наследник, учитељ Јосиф Хаџи Костић, који се школовао у Београду и Сомбору, наставио је да практикује савремене методе у настави, као и Ленка Крстић, жена учитеља Настаса Крстића, која је постала прва учитељица у првој лесковачкој школи за женску децу. Јосиф Костић је први у Лесковцу предавао немачки језик, а касније и турски. Избацио је из употребе све старе уџбенике осим псалтира, увео буквар и читанку српског језика, као и предмете катихизис, земљопис и природну историју који су за оно време били савремени. Осим што је бољим ученицима држао посебна предавања из рачуна, хемијске технологије, хигијене и земљописа, организовао је недељну и празничну школу за неписмене. Већ до 1869. године било је довољно описмењених да се на бази малог броја књига, претежно верског садржаја, установи прва читаоница у Лесковцу,¹⁰

⁸ Јосиф Костић, *Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине* (Лесковац: Народни музеј, 1907), 15.

⁹ Начелник из Врања, Радован Милун пише 1878. године за врањске свештенике: „Овде се свештеници не примају за општинске одборнике јер су неписмени, па их је срамота да то признају. Марић из Лесковца у исто време тражи из Београда канцеларијски материјал јер „... овде у Лесковцу нема ни пера, ни мастила, ни хартије – баш ништа од канцеларијског материјала“. Радош Требјешанин, „Лесковац после ослобођења 1877. године“, *Лесковачки зборник* 18,18 (1978): 286.

¹⁰ Лесковачко читалиште је отворено као друго читалиште на српском језику у неослобођеним крајевима, а прво у Јужном Поморављу, одмах после читалишта у Приштини, основаног 1865. године. Пре тога, 1862. године, нишки валија Мидхат-паша, пореклом Грк, отворио је у Нишу јавну књижницу и читаоницу, са књигама разноврсне садржине. Књижница је била отворена и дању и ноћу. (...) Ову књижницу су посећивали и нишки Срби јер је имала и књиге на српском језику. Радош Требјешанин,

о којој данас нема никаквих података осим што се, захваљујући Спиридону Гопчевићу, зна да је постојала. Ригидна политика турских власти у време српско-турских ратова довела је до престанка рада ове и многих других српских читаоница ван тадашње Србије.

Књижнице (книгохранителнице) почеле су у већем броју да се појављују у Србији од 1868. године, када је министар просвете наредио свим школама у Кнежевини да отворе ђачке књижнице. У контексту ове чињенице, будући да у неослобођеним крајевима није било школских књижница, отварање градске читаонице у Лесковцу се може посматрати као њен ехо, односно реакција људи који су се трудили да прате и примењују оно што се догађа у Србији. Постоје и тврдње да је прва лесковачка читаоница дело специјалног одбора за просветни рад у јужним неослобођеним словенским крајевима, основаног у Београду 1868. године. Овај одбор су чинили архимандрит Нићифор Дучић, историчар и академик Панта Срећковић, као и Милош Милојевић, историчар и политичар, касније професор и директор лесковачке Гимназије.

Међу оним Лесковчанима који су учествовали у стварању прве читаонице вероватно је истакнуту улогу имао учитељ Јосиф Костић који је због таквих иницијатива од почетка свог службовања био у сукобу са бугарским егзархатом, па му је забрањен рад и употреба српских уџбеника. Ипак, Нешко Митровић и Коста Пертатски, чланови лесковачког Синода, успели су да испослују код Турака његов повратак. Читаоница се, међутим, није одржала.

Све ово не значи да у Лесковцу пре ослобођења није било приватних и црквених књижница ако већ за школске и јавне није било услова. Радош Требјешанин, који је половином 20. века истраживао присутност српске књиге на територији јужне Србије до 1878. године, констатује да „у Лесковцу није било великих књигољубаца као у Врању, Пироту и Нишу. Ипак, не може се рећи да угледне занатске и трговачке породице нису имале у својим домовима по коју десетину књига. (...) Нешко Митровић, тутор цркава у Лесковцу, Кумареву и Рудару, сматрао се најписменијим човеком у Лесковцу. У својој кући, преко пута Саборне цркве, имао је личну књижницу и у њој доста црквенословенских књига, а и других (...) Чињеница је да је Милошу С. Милојевићу поклањао неке старе књиге.“¹¹

Милојевићева књижница је настрадала у његовој кући у Лесковцу током Првог светског рата. Породице Анђелковић и Митровић, а највише Хаци Алекса Поповић, трговали су, поред осталог, и књигом, па ни њихове куће нису могле бити без књижница. Посебно је била вредна и разноврсна

„Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878. године“, *Лесковачки зборник* 22, 22 (1982): 292.

¹¹ Радош Требјешанин, Исто, 290.

библиотека учитеља Јосифа Костића, са књигама на српском, руском и немачком језику, за које се не зна јесу ли страдале непосредно после његове смрти 1899. године или касније.

Црквено-парохијске књижнице су, такође, важна основа за развијање јавног библиотекарства. У турско време, на територији југоисточне Србије било је око 200 цркава. Свака од њих је имала своју књижницу са црквеним, али и световним књигама. Већи део тог фонда су отуђили или уништили Бугари у периоду од 1915. до 1918. године.

За убрзане промене и заборављање турског наслеђа у Лесковцу, непосредно после ослобођења, нису били од значаја директни културни утицаји из било које западне земље, већ посредни, преко државе Србије која је у четири новоослобођена округа убрзано укидала остатке турског феудализма, постављала своју управу, доводила чиновнике, војску, наставнике и медицинско особље. Несумњиво је, дакле, да је за покретање модернизацијских процеса у Лесковцу пресудну улогу имала промена државног оквира 1878. године, као што је за модернизацију Србије и осталих балканских земаља пресудно било издвајање из састава Турске.

Познато је да власти у Османској царевини нису охрабривале писменост код немуслиманског подаништва. Самим тим, пре доношења Гилханског хатишерифа и танзиматских реформи 1839. године, није било услова за ширење књиге и писмености међу хришћанским становништвом, као ни за оснивање библиотека и читаоница.

Дуго путовање до градске библиотеке

По броју писмених Лесковац је у првим годинама слободе био напреднији у односу на Ниш, Врање или Прокупље. Већ у августу 1878. године, на предлог Милана Ђ. Милићевића, тадашњег министра просвете, покренута је процедура за отварање гимназије у Лесковцу. Непуну годину касније почеле су припреме за упис прве генерације, а после две школске године, Гимназија је постала четворогодишња. Свештеник Лука Дожудић, који је у овој школи предавао немачки језик, основао је у првој години њеног рада народну читаоницу - књижницу и назвао је „Уједињење“. У 1881. и 1882. години био је њен управник, а дужности секретара обављао је учитељ Спира Здравковић.

Читаоница је почела јако скромно, са 12 поклоњених књига и 76 чланова у првој години рада. Неки од њих су плаћали чланарину један динар месечно, а неки пола динара. Од тог новца финансирана је претплата на *Српске новине*, *Српску зору*, *Глас Црногорца*, *Хришћански весник*, *Заставу*, *Пороту*, *Словинац*, *Обзор* и *Јавор*, као и на два страна часописа, немачки *Politik* и бугарски *Државен вестник*.

„Уједињење“ је било уредно регистровано удружење грађана, са статутом и органима управљања. Осим својој скупштини, одговарало је за законитост у раду и министру просвете. У још неуређеним „новим крајевима“ који су годинама били под режимом консолидације, дисконтинуитети су били уобичајена појава, па се то неколико пута дешавало и првом лесковачком читалишту од прикључења Србији. Наводећи као извор *Споменицу Певачког друштва Бранко*, издату 1907. године, Сергије Димитријевић каже у брошури *Стари Лесковац као просветни и културни центар*, да је даљи развој библиотекарства настављен 1890. године у оквиру једног локала који је певачко друштво држало за своје потребе. Та читаоница, која је доцније претворена у самосталну установу, престала је са радом две године касније. Њену улогу преузела је „Грађанска касина“, чију је библиотеку, као и многе друге, уништила бугарска окупациона војска током Првог светског рата.¹²

Предраг Ђорђевић у брошури *Лесковац јуче и данас* описује „Грађанску касину“ као „најчувенију културну установу приватног карактера“ која је у дужем периоду била право културно жариште Лесковца и целог југа Србије, и у чијем окриљу је најдуговечније опстала библиотека са читаоницом.¹³

О проблемима постојања и непостојања библиотека у Лесковцу Сретен Динић, значајни културни радник тога времена, написао је чланак у *Лесковачком гласнику*, где највише говори о културној мисији „Грађанске касине“. „То је једна од најсолиднијих предратних установа била“, оценио је Динић, наглашавајући њене проблеме са проналажењем простора за рад, што је исходovalo губитком књижног фонда. „Као и све установе које немају свога локала, тако се и ‘Грађанска касина’ повлачила из локала у локал, док најзад није доспела у један кафански локал, где је такоређи ишчезла, где се на њу потпуно заборавило и где су се пре неки дан једва нашли бедни остаци и трагови од њених ормана и књига“, наводи Динић, додајући једну тврдњу која указује на могућност да досадашња сазнања о библиотекама у Лесковцу можда нису комплетна. „Зар мислите да је само та једна библиотека тако затурена и пропала? Има још таквих које, кад би се прибавиле, представљале би једно неоцењено интелектуално благо“.¹⁴

Културни развој Лесковца до овог периода био је условљен потребама лесковачке трговине, сматра Сергије Димитријевић, наводећи чињенице да се крајем 19. века много пажње посвећивало учењу грчког и турског језика, а касније и француског, који је постајао све важнији за пословање у Солуну и на целом Леванту. Отварање градске читаонице у оквиру „Грађанске

¹² Сергије Димитријевић, *Стари Лесковац као просветни и културни центар* (Лесковац: Градски народни музеј, 1950), 10.

¹³ Предраг Ђорђевић, „Просветне и културне прилике Лесковца од почетка XIX века до данас“, у: *Лесковац јуче и данас*, (Лесковац: издање уредништва, 1935), 35.

¹⁴ Сретен Динић, „Скупштина Народног универзитета“, *Лесковачки гласник*, 29. јун 1935.

касине“, била је последица спознаје да град постепено задовољава све своје културне потребе, а да једино питање сталне јавне читаонице и библиотеке није решено.

У 1894. години, Лесковац, у којем пред ослобођење није било могуће набавити у редовној продаји прибор за писање, имао је две књижаре.¹⁵ Једну је држао и водио Манча Џибаревић, а власник друге књижаре био је Света Поповић, док је њено пословање водио Стеван Вилотијевић. Годину дана касније књижару је отворио и Жика Обреновић, касније највећи лесковачки штампар. У то време Лесковац је по броју књижара био друга варош у Србији, поред Београда који је једини имао више од три књижаре.¹⁶ Следеће године створена је и аматерска позоришна дружина, која је постојала све до краја 1899. Свега десетак година после ослобођења појавио се први лесковачки часопис, *Црквени гласник*, који је излазио од 1887. до 1889. године, а уређивао га је Димитрије Алексић, лесковачи прота, касније наставник у Гимназији, родом из Алексинца. Од 1888. године, лесковачки пододбор друштва „Свети Сава“ издаје и дистрибуира часопис *Братство*. То је био само почетак издавачке делатности која се наставила у периоду између два светска рата (*Лесковачки гласник*, *Ревуја*, *Недељне новине...*), импресивне за град у унутрашњости те величине. Поред Гимназије, отворене су још две стручне школе, Ткачка школа (1890) и Женска занатска школа (1892), које су такође допринеле ширењу писмености и потребе за књигом.

Почетком века, 1903. године, под утицајем идеја Светозара Марковића, родоначелника српског социјализма, почела је да ради „Радничка књижница и читаоница“, највероватније у оквиру „Лесковачког радничког друштва“, основаног половином те године, јер друге радничке организације почетком 20. века у Лесковцу није било. Под притисцима власти, убрзо је престала да ради, не успевши да остави дубљи траг у образовању радника који су за тадашње прилике били веома бројни.

Деценијама после ослобођења од Турака интелектуални живот Лесковца највише је генерисан у Гимназији. Један од догађаја којима се то илуструје могло би бити оснивање „Ђачке књижнице“, 1896. године. Новопостављени наставник Радоје Домановић (од 18. 11. 1896) задужен је одлуком наставничког већа Гимназије да брине о „Ђачкој књижници“, па је она постала активна већ крајем новембра исте године. Од тада је

¹⁵ Три деценије касније коментатор Лесковачког гласника, помиње у једном осврту не тему слабог интересовања Лесковчана за књиге, да „... ми имамо на сваких 50.000 становника 200 кафана и једва две књижаре. (...) Може књижар годинама држати у излогу лепе и поучне књиге, нико га неће ни за цену питати. (...) На излоге са књигама нико ни главу не окреће. Да није још ђака да се преко њих унесе нека књига у кућу, не би се ни толико знало за књиге ...“ *Лесковачки гласник*, 17.2.1923.

¹⁶ Сергије Димитријевић, *Стари Лесковац* ... , 16.

преко ње могао да се оствари увид у писање многих патриотских српских часописа чија се набавка у то време подразумевала, јер су излазили у још неослобођеним српским крајевима. Осим тога, неки од њих су се имали, по наредби министра просвете, обавезно набављати за ђачке читаонице и библиотеке. Из сачуваних извештаја директора школе види се да је „имала 346 нумера и неколико часописа међу којима су били: *Бранково коло*, мостарска *Зора*, босанска *Вила*, *Голуб*, *Ласта* итд. А од књига свакако дела Љубе Ненадовића, Змаја, Ђуре Јакшића, *Горски вијенац* Његоша, итд.“¹⁷ Као главни књижничар, Домановић није успео да преко добровољног прилагања књига знатно обогати садржај *Ђачке књижнице*. Она је порасла за свега 60 примерака, највише од књига које су прилагали професори. У то време, наредбом полиције, уз „Ђачку књижницу“, и читаоница „Грађанске касине“ је стављена под управу Гимназије, „како би се унапредила настава“.

„Ђачка књижница“ лесковачке гимназије престала је да постоји 1898. године, убрзо после Домановићег отпуштања из службе. Обновљена је 1902, са 310 књига. Право да буду чланови имали су сви редовни, али и свршени ученици који су то желели. До 1912. библиотечки фонд је порастао на 528 књига. Књиге су издаване четвртком после подне, а инвентар књига водио је ученик – књижничар.

Између два светска рата Гимназија је имала чак три књижнице, две ђачке које су биле под управом литерарне дружине „Истрајност“ (касније „Вуловић“), и једну професорску, формирану од књига добијених на поклон од Министарства просвете и оних које су купљене од зараде школског биоскопа. Изасланик Министарства просвете констатовао је после обављене инспекције у школској 1921/22. години да је ова књижница „у бедном стању“, са свега 112 књига у инвентару, да су књиге „различитог карактера, некомплетирани и распарени“. После две године констатује се да је књижница располагала са 212 дела, „понајвише забавних књига, часописа, издања Академије наука и Српске књижевне задруге“. Школске 1928/29. године професорска књижница је имала 468 дела.¹⁸ Тада је почела да добија часописе: *L'Europe nouvelle*, *Просветни гласник*, *Јадранска стража* и *Летопис Матице српске*. Уз наслове који су од почетка двадесетих година били на располагању корисницима (*Мисао*, *Омладина*, *Здравље*, *Наша деца*, *Просветни гласник*), то је била врло озбиљна понуда периодике. У школској 1922/23. години просветни инспектор је, после увида у стање две ђачке библиотеке за више и за ниже разреде, закључио да „... ученици радо читају. Највише су читали руске писце“. Тада су ова два фонда имала

¹⁷ Тихомир Ђорђевић, „Наставнички дани Радоја Домановића у Лесковцу (26.11.1896 - 19.7.1898 год)“, *Лесковачки зборник*, 13,12, (1973): 73-74.

¹⁸ Радош Требјешанин и др., *Сто година лесковачке Гимназије: (1879-1979)* (Лесковац: Гимназија „Станимир Вељковић – Зеле“, 1979), 140.

800 дела, највише из белетристике. У школској 1928/29. години ђачке књижнице су приновљене са 42 књиге, а директор Гимназије Владислав Росић поклонио је 102 дела, чиме је постигнут највећи обим, са преко 1.000 наслова, од оснивања ове две књижнице.¹⁹

Крајем двадесетих година све основне и средње школе у Лесковцу углавном су имале своје књижнице којима су задовољаване потребе ученика за литературом. Солидну ученичку и наставничку библиотеку имала је, поред Гимназије, и Државна стручна средња техничка текстилна школа, која је од почетних 50 књига приликом оснивања школе 1927. године, имала већ после две године 229 књига, махом из области текстила и техничких наука. Била је претплаћена и на седам стручних часописа из иностранства. Непосредно пред Други светски рат, библиотека ове школе располагала је са 418 књига, међу којима је било оних које су штампане на руском, немачком, чешком и француском језику.²⁰

Бивши ученици Гимназије, али и осталих средњих школа, формирали су 1907. године, са ђацима виших разреда из Лесковца и околине литерарну дружину „Гундулић“, која је радила само у време школских распуста. Састајали су се у кафани „Пролеће“, где су читали своје радове и водили расправе на разне теме. Користили су и своју библиотеку, чији је први књижничар био Љубомир Алексић, касније професор и директор Гимназије. Све до балканских ратова, председник „Гундулића“ је био Војислав Милошевић, један од ђака који су за време Првог светског рата завршавали школе у Француској. Милошевић је у Француској и докторирао. Годину дана после завршетка Првог светског рата стари чланови „Гундулића“, обновили су ову ђачку организацију, а 11. новембра 1920. године, регистровали су студентски клуб истог назива. Међу најважнијим задацима које су себи поставили било је оснивање студентске књижнице, са циљем да она постане народна књижница са читаоницом, кад достигне књижни фонд од преко 1.000 наслова, не рачунајући стручну литературу намењену само студентима.

Библиотека „Студентског клуба“ је у почетку имала 839 различитих дела, нека са по два или три примерка, што је укупно чинило преко 1.000 књига. Томе је највише допринело Министарство просвете поклонивши већи број књижевних, као и научно-популарних дела, пре свега из области пољопривреде и хигијене. Апелу за помоћ у књигама одазвале су се и неке културно-просветне организације у Краљевини. Одређену количину књига послали су „Српско културно-просветно друштво Просвјета“ из Сарајева и

¹⁹ Радош Требјешанин и др., Исто..., 181.

²⁰ Маре Каранфиловић, Мирослав Каранфиловић, *120 година од оснивања Ткачке школе – прве текстилне школе на Балкану* (Лесковац: Школа за текстил и дизајн, 2010), 31, 52.

„Матица српска“ из Новог Сада.²¹ Кад је акција завршена и књижни фонд сређен, грађанство је обавештено да почиње упис у народну књижницу.

Овако је настала прва јавна библиотека у Лесковцу после Првог светског рата. Од почетка у беспарици, није добијала ниједан часопис, а није се ни одржала дуго, немајући иза себе решено питање сталног патроната. Касније, пред њено гашење, почела је да добија књижевни часопис *Мисао* који је излазио у Београду. Због неактивности, „Гундулић“ је касније укинут, а његове традиције преузело је „Удружење студената лесковачког краја“, које у августу 1934. године организује конференцију свих културних установа у граду и покреће јавну дискусију на тему оснивања народне књижнице. Тридесете су, иначе, биле године општег друштвеног полета, што је природан ток догађаја после гашења свих удружења и организација 6. јануара 1929. године одлуком краља Александра Карађорђевића. Јавни друштвени живот је почео да оживљава после доношења *Устава* 1931. године и *Закона о јавним зборовима и удружењима*. На општу климу у друштву, утицали су и опипљиви позитивни резултати нове економске политике коју је покренула влада Милана Стојадиновића.

После рада од неколико месеци, одбор коме је дато у задатак „да поради на прикупљању и уједињавању свих културних установа у Лесковцу“, завршио је поверени му посао, па је на годишњој скупштини „Народног универзитета“ у Лесковцу, 23. јуна 1935. године, свечано отворена „Лесковачка народна књижница и читаоница“. Она није била самостална установа већ је радила у оквиру „Народног универзитета“. Њен главни фонд чиниле су књиге „Удружења студената“. Од 1.100 наслова, колико је било у њиховој књижници, издвојене су оне „које би могле послужити студентима за њихово стручно усавршавање“, а остало је уступљено „Народној књижници“.²²

Иницијатива „Студентског клуба“ дошла је у право време. Лесковац је имао 20.000 становника и било је природно да коначно добије градску библиотеку, јер су такве установе имала и мања места у Србији. Потреба за великом јавном библиотеком садржала је и фактор економичности зато што су многе установе и друштва поседовала своје књижнице („Лесковачка трговачка омладина“, „Удружење студената“, „Грађанска касина“, „Народни универзитет“, „Женска подружница“, „Француски клуб“...), а књиге углавном нису биле приступачне грађанима уколико немају статус члана. Слично ранијој иницијативи за концентрацијом културних установа, поводом интеграције „Грађанске касине“ и „Француско - српског клуба“, која је у једном периоду дала одличне резултате, *Лесковачки гласник* је дао пуну

²¹ Драгољуб Трајковић, „Народна књижница у Лесковцу и студентски клуб Гундулић“, *Лесковачки гласник*, 16, 23. април 1927.

²² *Недељне новине*, 16. септембар 1934.

подршку онима који су желели концентрацију библиотека. „Само онда када се те библиотеке буду прикупиле на једно место и ставиле у дејство, моћи ће се видети колико је и за свој интелектуални живот Лесковац дао. А све дотле, докле књиге леже затворене као у гробовима, за њих нико неће знати.“²³

Ипак, због супротстављених интереса појединих удружења, није формирана градска библиотека као засебна културна установа, како се желело приликом покретања иницијативе. Компромис је постигнут тако што су нека друштва уступила део свог књижног фонда „Народном универзитету“ задржавајући право на своје библиотеке. Француска библиотека која је због свог специфичног садржаја тешко могла да буде део заједничке градске књижнице, остала је и даље у саставу „Друштва пријатеља Француске“. Могуће је, међутим, да је изванредан број књига и часописа уступљен „Народној књижници“. Стотинак наслова са још увек препознатљивим знаком *Société des Amis de la France*, налази у Народној библиотеци „Радоје Домановић“ у Лесковцу, следбенику предратне „Народне књижнице“.²⁴

Сретен Динић, уредник *Лесковачког гласника*, који је писао чланак подршке концентрацији библиотека, био је угледни члан „Друштва пријатеља Француске“ у Лесковцу, познатијег као „Француско - српски клуб“. За интеграцију библиотека залагао се и Величко Живановић, наставник Гимназије и председник „Француско - српског клуба“. Сви састанци Одбора који је припремао оснивање „Народне књижнице“, одржавани су у простору овог клуба који је, поред осталог, имао најквалитетније активности и највећу библиотеку у Лесковцу, захваљујући издашној помоћи француске државе. Такву помоћ су уживали и остали француски клубови у Краљевини СХС, касније Краљевини Југославији. Ова библиотека је редовно добијала примерке дела савремених и класичних француских аутора, као и француске часописе *Illustration*, *Lu* и остале који су се дистрибуирали за српске кориснике из француског посланства у Београду. Лесковац је у то време био у пуној експанзији, а Француска је имала интерес да и са овим српским градом успостави ближе контакте у оквиру ширих настојања да продуби своје економско, политичко и културно присуство.²⁵ Драгољуб Трајковић, аутор више књига о прошлости Лесковца и околине, о томе на једном месту говори: „Школска омладина у Лесковцу, пре првог светског рата, без обзира на то да ли се школовала у њему или ван њега, примила

²³ Сретен Динић, „Концентрација библиотека“, *Лесковачки гласник*, 1. септембар 1934.

²⁴ Душан Јањић, *Француски клуб у Лесковцу 1919-1941*. (Лесковац: Народни музеј, 2006), 57.

²⁵ Зоран Ракић, *Страници у Лесковцу: међукултурни сусрети и прожимања*, магистарски рад (Лесковац: Београд: Факултет политичких наука, 2010), 98.

је многе утицаје француске културе читањем изворних или преведених дела француске књижевности²⁶.

Осим наведених друштава и организација чије су амбиције у библиотекарству биле постављене шире од њихових сопствених оквира, у Лесковцу и лесковачком крају постојали су многи други књижни фондови. Већином су били позајмног карактера, мада су одређене књижнице - библиотеке имале интерну намену. У том смислу је интересантна књижница „Руске колоније“, репрезентативне организације која је окупљала белогардејску емиграцију, углавном Русе, Белорусе и Украјинце настањене у Лесковцу. Како наводи историчар Никола П. Илић, „Руска колонија“ је имала књижницу која је располагала непознатим фондом књига, делом купљених, делом добијених на поклон. Штампане су у Русији пре грађанског рата, неке и касније, у емиграцији, као што је веома читани роман белогардејског генерала Краснова *Од двоглавог орла до црвеног барјака*.

Књижница је примала разне листове, публикације и билтене (*Рускиј голос, Балкан, Возрожденије, Реч, Билтен Лиге Обера* ...) од комитета руске емиграције у Паризу. Из тих извора су често коришћени подаци за писање чланака о „руском питању“. Књижница је организовала приредбе, прославе важних догађаја из руске историје и културе, старала се о чувању националног идентитета и развијала антибољшевичку пропаганду.²⁷

Првих десет година после Првог светског рата у широј околини Лесковца се помињу 24 читаонице, највише у срезу власотиначком (12), јабланичком (7) и, на крају, лесковачком (5). Прва од тих књижница у лесковачком крају формирана је у селу Бабичко 1919. године, затим 1920. у селу Разгојна, али се убрзо угасила. У Печењевцу књижница ради од 1921. године у школској згради. Две године касније основана је читаоница за села Прибој и Залужње, са седиштем у Прибоју. Године 1929. почела је да ради Брестовачка народна књижница и читаоница. Наредне године у селу Градашница основана је Народна књижница и читаоница под називом „Лабуд“. Примала је више листова: *Радна школа, Здравље, Трезвеност, Јужни преглед* ...²⁸ На сајту Народне библиотеке „Радоје Домановић“ у Лесковцу, може се пронаћи податак да је истовремено, у поратном периоду, радила и библиотека „Лесковачке трговачке омладине“, која је имала веома добар фонд (...), Друштво за културно, просветно и економско развијање „Покрет“ у срезу лесковачком такође је имало књижницу са читаоницом. Непосредно пре Другог светског рата настала је у Лесковцу добро снабдевена и организована књижница „Омладинске задруге за штедњу“, као и једна приватна позајмна библиотека (књижара).

²⁶ Драгољуб Трајковић, *Из нашег Менчестра* (Београд: б.и., 1953), 41.

²⁷ Никола П. Илић, *Руски емигранти у лесковачком крају после 1917. године* (Лесковац: Филекс, 2003): 26.

²⁸ Миомир Б. Нешић, „Библиотекарство Лесковца од почетка до данас“, Народна библиотека Радоје Домановић Лесковац. <http://www.nbleskovac.org.rs/monografija.htm>, приступљено 5.10.2016.

Из овог прегледа, може се издвојити мотив непрекинутих тежњи интелектуалаца свих генерација да допринесу стварању књижница (библиотека), свесни њиховог значаја за народно просвећивање и свеопшти напредак. Неповољно окружење је стална сметња оваквим прегнућима, посебно у околностима туђинске управе чији интерес није описмењавање и национално освешћивање поробљеног становништва. Стварање предуслова за формирање народне библиотеке у Лесковцу, са великим бројем књига за све категорије корисника, почело је 1878. године, прикључењем „Нових крајева“ Србији (Ниш, Пирот, Лесковац, Врање и Прокупље), на основу одлука Берлинског конгреса. Овај догађај изазвао је свеопшти полет и многобројне промене у друштву. Библиотекарство у том смислу треба посматрати као део модернизационих процеса, посебно у сегменту друштвене модернизације, где је Лесковац остварио значајне резултате у периоду између два светска рата.

Литература:

Димитријевић, Сергије. *Стари Лесковац као просветни и културни центар*. Лесковац: Градски народни музеј, 1950.

Димитријевић, Сергије. *Градска привреда старог Лесковца*. Лесковац: Народни музеј, 1952.

Ђорђевић, Предраг. *Лесковац јуче и данас*. Лесковац: издање уредништва, 1935.

Ђорђевић, Тихомир. „Наставнички дани Радоја Домановића у Лесковцу (26.11.1896 - 19.7.1898 год).“ *Лесковачки зборник*, 13,13 (1973): 73, 74.

Илић, П. Никола. *Руски емигранти у лесковачком крају*. Лесковац: Филекс, 2003.

Јањић, Душан. *Француски клуб у Лесковцу 1919-1941*. Лесковац: Народни музеј, 2006.

Јовановић, Мирослав. „Наслеђе ‘више класе’, одраз друштва у српском књижевном, културном и научном наслеђу 18. века“, *Годишњак за друштвену историју* 1-3 (2002): 8.

Костић, Јосиф. *Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине*. Лесковац: Народни музеј, 1907.

Каранфиловић, Маре и Мирослав Каранфиловић. *120 година од оснивања Ткачке школе - прве текстилне школе на Балкану*. Лесковац: Школа за текстил и дизајн, 2010.

Лесковачки гласник, (17. фебруар 1923, 1. септембар 1934, 29. јун 1935).

Миљковић - Катић, Бојана. *Структура градског становништва Србије средином XIX века*. Београд: Историјски институт: Службени гласник, 2002.

Нешић, Б. Миомир. „Библиотекарство Лесковца од почетка до данас.“ Народна библиотека Радоје Домановић Лесковац. <http://www.nbleskovac.org.rs/monografija.htm>

Недељне новине, 16. септембар 1934.

Ракић, Зоран. *Странци у Лесковцу: међукултурни сусрети и прожимања*. Лесковац: Београд: Факултет политичких наука, 2010.

Ракић, Мита. *Из нове Србије (Отаџбина, књ. 6. 1880-1881)*. Лесковац: Народни музеј, 1987.

Селихар, Карла. „Српске читаонице у Војводини до 1918. године.“ (докторска дисертација) Београд: Филолошки факултет, 2015.

<http://harvester.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/4243/Disertacija4067.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Статистички годишњак Краљевине Србије. XI Београд: Управа државне статистике, 1906.

Стојановић, Трајан. *Балкански светови: прва и последња Европа*. Београд: Equilibrium, 1997.

Трајковић, Драгољуб. *Из нашег Менчестра*. Београд: б.и., 1953.

Требјешанин, Радош, Сергије Димитријевић, Хранислав Ракић, Слободан А. Младеновић. *Сто година лесковачке Гимназије: (1879-1979)*. Лесковац: Гимназија „Станимир Вељковић Зеле“, 1979.

Требјешанин, Радош. „Трагом српске књиге на територији југоисточне Србије до 1878. године.“ *Лесковачки зборник*, 22, 22 (1982): 290, 292.

Требјешанин, Радош. „Лесковац после ослобођења 1877. године“, *Лесковачки зборник* 18, 18 (1978): 286.

Summary:

Zoran Rakić

FORMING AND DEVELOPING LIBRARIES IN THE CITY OF LESKOVAC

The half-century attempts at the formation of reading rooms and libraries in Leskovac, since the accession to Serbia under the Treaty of Berlin, to the creation of the Leskovac Public Library and Reading Room, were preceded by a long-lasting process of literacy, as a pre-requisite for the creation the need to read. The first serious reading movement appeared in Serbian communities on the territory of present-day Vojvodina, then in the independent Principality of Serbia, which after 1878 appears as the first modernizer of the newly-formed regions.

The tradition of the city library that was created before the First World War by pooling small funds, is being continued by the Public Library “Radoje Domanović” in Leskovac.